

POLITIKAI FILOZÓFIA KONTRA ESZMETÖRTÉNET-ÍRÁS

TAKÁTS JÓZSEF

Az új magyar politikai eszmetörténet-írás egyidős a rendszerváltással és a demokráciával: első nagy (félbe maradt) vállalkozásába, a *Geschichtliche Grundbegriffe* mintáját követő, a modern magyar politikai beszélés kulcsfogalmainak történetét bemutatni kívánó gyűjtemény előkészítésébe 1989-es első szemináriumán kezdett bele Bence György. Vajon miért éppen politikai filozófus kezdeményezte az új eszmetörténet meghonosítását, noha idehaza általában politika-, irodalom-, filozófia- vagy éppen szociológiatörténészek szoktak magyar politikai eszmetörténettel foglalkozni, más-más szakmai várakozásokhoz igazodva és eljárásokat követve, gyakran egymás működését nem is ismerve? Eszünkbe juthat, hogy annak idején a cambridge-i eszmetörténészek „dicsőséges forradalmának” is politikai filozófiai kiindulópontja volt: az 1960-as évek történetietlen politikaelméletével való elégedetlenség és a politikai filozófia újraelapozásának a vágya. A *Politikai-filozófiai tanulmányok* szerzője is elégedetlen volt kora uralkodó (analitikus) politikai filozófiájával, amint megtudhatjuk kötetének több előadásszövegéből, tanulmányából (különösen *A politikum sajátossága*, illetve a *Politikai filozófia a rezsimforduló után* címűekből), ám ezekben az írásokban nincs nyoma az eszmetörténet felé fordulásnak. Gondolatmenetei inkább a XX. század nem analitikus politikai filozófiája nagyjainak, Carl Schmittnek, Michael Oakeshottnak és különösen Hannah Arendtnek a fejtegetéseire támaszkodnak. Nem tudom, mikor olvasta e szerzőket Bence, mégis a felfedezés vagy újrafelfedezés izgalma érződik az őket idéző, 2000 körül vagy után írt sorokon. Vajon az új eszmetörténet-írás, illetve a XX. századi nem analitikus politikai filozófia meghonosításának törekvése egymást követő szellemi fázisok voltak Bence életében? E kérdésre csupán a kötetre hagyatkozva, azt hiszem, nem lehet válaszolni.

Az új eszmetörténet-írás meghonosítása mindenestre még 2000 táján is érdekelte Bence Györgyöt: újraindította 1989-ben kezdett, fél évtizede szünetelő kutatási programját „Kulcsszavak és jelszavak: eszmék, retorikák és elbeszélésformák a magyar történeti-politikai gondolkodásban” címmel.¹ A program első előadását éppen én tartottam, *Eszmék, beszédmódok vagy szövegek? A politikai eszmetörténet-írás módszertanáról* volt a címe: igazi „tiszteletköröm” az volna, ha megírnám és emlékének ajánlanám a felkérésére tartott előadás tanulmányváltozatát. E program jóval rövidebb ideig működött, mint a kilencvenes évekbeli, s talán a jelentősége is kisebb volt: 2000-re már megjelent magyarul néhány kötet a

cambridge-iektől és a GG legismertebb tudósától, Reinhart Kosellecktól,² egy-egy kiváló összefoglalás a cambridge-i „látószögről”, illetve a német fogalomtörténet-írásról,³ s több kutató dolgozott már az új eszmetörténet-írástól tanultak alapján skót vagy magyar szövegekkel.⁴ A kilencvenes évekbeli szeminárium azonban – melynek programjáról a kötetben is olvasható *Márkus és a kulcsszavak* című, először 1994-ben közölt írása számolt be – valóban kezdeményező erejű volt; majd mindenki megfordult ott, aki később szereplője lett az új eszmetörténet sokágú magyar történetének. Újra (s egyben utoljára) személyes emlékeimre hivatkozhatom: az 1997-ben kiadott *A koramodern eszmetörténet cambridge-i látképe* című tanulmányválogatásnak a szerkesztője (Horkay Hörcher Ferenc) és a kiadója is (jómagam) e szemináriumon hallott először Pocockról, Skinnerről és módszertani elveikről.

A *Politikai-filozófiai tanulmányok* kötet írásait, leszámítva azt a kettőt, amelynek ez a témája, kevés-

1 ■ A program koncepciójáról Bence egyik legközelebbi munkatársa: Halmos Károly: *Kulcsszavak és jelszavak*. In: Szekeres András (szerk.): *A történetész szerszámosládája*. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2003. 173–180. old.

2 ■ Az Atlantisz Kiadó Kontler László szerkesztésében kiadta John Dunn, Quentin Skinner és Richard Tuck egy-egy könyvét, Kosellecktól a Jószóveg Műhely jelentette meg – Szabó Márton fordításában – *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* című tanulmányt.

3 ■ Horkay Hörcher Ferenc utószava az általa szerkesztett *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe* című tanulmánygyűjteményhez (Pécs, Tanulmány, 1997.), illetve Szabó Mártonnak a fogalomtörténet-írásról írott könyvfejezete: *Politikai tudáselméletek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 55–91. old.

4 ■ Kontler László: *Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Atlantisz, Bp., 1997.; Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Osiris, Bp., 1996., benne a szerkesztő önálló könyvnyi, nagy tanulmányával: *A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban*; Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*. (A keret). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998. 5–6. szám, 668–686. old.

5 ■ E különbségről Emilio Betti és Hans-Georg Gadamer egykori vitáját felidézve: Takáts József: *Saját hitek*. In: *Uő: Ismerős idegen terep*. Kijárát, Bp., 2007. 13–19. old.

6 ■ Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern... i. m.* 52. old.

7 ■ Láncai András: *A XX. század politikai filozófiája*. Pallas Stúdió-Attraktor, Bp., 2000. 6. old.: „nem mondhatunk le arról, hogy a politikát etikai fogalmakkal próbáljuk meg értelmezni”; G. Fodor Gábor: *Mi a politikai filozófia? Egy lehetséges olvasat*. *Politikatudományi Szemle*, 2002. 3–4. szám, 214. old.: „etikai és ismerelméleti dilemmák nélkül nincs politikai filozófia”.

8 ■ Huoranszki Ferenc: *Modern politikai filozófia*. Osiris–Látáhatatlan Kollégium, Bp., 1998. 11. old.: „A politikai filozófiai kérdésfeltevés ott kezdődik, ahol megjelenik a normativitásnak egy új eleme, az etikai normativitás.”

sé befolyásolta az új eszmetörténet-írás. Ahogyan a *Piszkos kezek* vagy *A nacionalista jó okai* sorra veszi a különböző időkben, helyeken, nyelveken megfogalmazott érveket politika és erkölcs viszonyáról, illetve a nemzeti keretek fenntartása mellett, anélkül hogy figyelembe venné ezen érvek kialakításának a kontextusát vagy kulcsfogalmaik használatátörténetét, úgy politikai filozófusok szoktak eljárni, eszmetörténeteszek nem. Lehetséges, hogy írásainak terjedelme okozza, hogy politikai filozófiai fejtegetéseinek nincs eszmetörténeti kiterjedésük, lévén általában alkalmi írások, tömör konferencia-előadások vagy újságcikkek. Ám az is lehetséges, hogy más-más műfajnak tekintette a politikai filozófiát és az eszmetörténet-írást: érdekelt mindkettőnek a (hazai) megújítása, ám nem kötötte össze őket cambridge-i módra. A kötet írásai gyakran hangsúlyozzák, hogy beszélőjük politikai filozófus; két eszmetörténeti tárgyú szövege viszont nem. „A filozófusnak a fogalmi elemzés a kenyere – írja a Kende Péter tanulmányához fűzött hozzászólásában. – Történelmi tényekkel csak annyiban van dolga, amennyiben karosszékében, saját tapasztalatain elmélkedve vagy a könyveiben lapozgatva eléri őket.” (301. old.) Ezeket a sorokat nyilván nem olyan politikai filozófus írta, akinek politikai filozófusként egyszersmind eszmetörténeti törekvései is vannak.

Amikor e tevékenység céljáról vagy hasznáról írnak, a politikai filozófiában gyakran emlegetik a fogalmak és érvelések elemzését, tisztázását, esetleg megújítását. Az igazságtétellel kapcsolatos lehetséges érveléseket bemutató tanulmányában Bence is így jár el: fogalmakat tisztáz, és régi politikai gondolkodók (Burke és Lassalle) érveit idézi fel és vizsgálja meg. Politikai filozófusként írt szövegei közül talán ebben az írásában érvényesül leginkább eszmetörténeti tudása. Úgy jár el, ahogyan a „Márkus György Emlékkönyv-”be készült írásában mestere módszerét jellemezte, aki arra törekedett, hogy „a klasszikus szövegekből kipreparálható érveket a maguk történeti kontextusában mutassa be” (274. old.). Am ennek a munkának a célja mégiscsak a múlt szövegeiből kinyerhető, a jelen vitáiban felhasználható érvek kipreparálása, s nem a múlt szövegeinek múltként való megértése.⁵ A célja nem eszmetörténeti abban az értelemben, ahogyan erről Quentin Skinner ír.⁶

Bence, ha jól értem, azért utasította el az angol-amerikai analitikus politikaelméletet, mert életidegennek (a politikai gyakorlattól idegennek) találta normatív jellegét és konszenzusközpontú politikafelfogását. Nagyon is konfliktuózusnak látta a politika világát, ahol „mindig is marad valami erőszak” (22. old.). Mint kötete legfontosabb írásának, *A politikum sajátosságának* már a címe is mutatja, a politikai filozófia igazi feladatának a politikum mibenlétének a megragadását tekintette, és a rendkívüli helyzetekben vélte fellelni, a háború által megmutatott ellenség-barát viszonyban, Carl Schmitt nyomán, vagy még inkább az alapítások, radikális újra-

kezdések nagy pillanataiban, Hannah Arendt nyomán. A rendszerváltás – vagy ahogyan ő nevezte, a rezsimforduló – éveiben ő maga is ilyen alapító pillanatban érezhette magát, amint arról a Sajó András alkotmánytervét bíráló hozzászólásában vagy az igazságtétel lehetőségeit vizsgáló tanulmányában írt is. Azért is fontos lehetett számára ez a szempont, mert a radikális újakezdés ilyen időszakában kerül egymáshoz a lehető legközelebb politikai gyakorlat és politikai filozófia.

Szemben a kilencvenes évek más szerzőivel, akik a politikai filozófia meghonosításán fáradoztak, Bence elutasította a politika erkölcsi fogalmakkal való értelmezését,⁷ s azt, hogy a politikai filozófiát „alkalmazott etikának” lehetne tekinteni.⁸ Ez lehet az oka annak is, hogy a politikai filozófia klasszikus hagyományának szerzőire (ellentétben az említett XX. századiakkal) ritkábban hivatkozik írásaiban: a klasszikus tradíció szövegeinek többségében működik – Leo Strauss kifejezését használva – a politikai filozófia erkölcsi hajtóereje. Számomra kétségesnek tűnik, fenntartható-e egyszerre a szerző írásainak a politikum sajátosságát az alapításokban, radikális újakezdésekben megragadó, illetve a politikában érvényesülő vallási és erkölcsi elveket elvető álláspontja. Az alapítás időszakait gyakran éppen az jellemzi, hogy vallási és erkölcsi elvek érvényesülnek a politika világában. Máshol politikai realizmusra törekvése és a fogalmi elemzéshez ragaszkodása miatt Bence figyelmen kívül hagyja a politikáról szóló írásművek kommunikatív szerepét és retorikus teljesítményét. A *Piszkos kezek* tanulmány Havel-bírálatában olyannyira leköti a politikában érvényesített erkölcsi normák elutasítása, hogy közben semmit sem alkalmaz a politikai szövegek megértésének azon módszertani elveiből, amelyeket az eszmetörténetről írott tanulmányai Skinner nyomán hangsúlyoz. Egyszerűen, úgy látom, politikai filozófusként írott szövegeiben Bence másfajta gyakorlatot követett, mint amit az eszmetörténetről szólókban meghonosítandónak tartott.

Talán több ez műfaji különbözőségnél. *A politikum sajátosságában* például a hivatkozott nagy gondolkodók kijelentései kontextusmentesen, a politikai filozófia helytől-időtől független válaszaiként kerülnek elénk. *Magyar politikai filozófia a 19. században: miért van, ha nincs?* című írásának zárlata ellenben egyértelműen foglal állást a cambridge-iek kontextualista eszmetörténet-írása mellett: „Az új eszmetörténet kontextuális. Azt vizsgálja, hogy kivel vitakoztak, mit akartak elérni. Azokkal az ellenfelekkel szemben, akikkel küzdöttek. Azon a történelmi horizonton belül, ami ténylegesen nyitva állt előttük.” (281. old.) Nem egyszerűen eltérő műfajoknak, hanem eltérő szemlélet- és eljárásmodoknak tűnnek itt politikai filozófia és eszmetörténet. Az előbbi jelenbeli tétjére figyel, az utóbbi múltbeli tételre igyekszik rábukkanni. Nemcsak a perspektívájuk más, hanem a vizsgált szövegek halmaza is: az előbbi általában csak kanonikus szerzőkkel foglalkozik, az

utóbbi pedig a politikai beszélés egészével. Ez lehet a magyarázata annak, miért nem törődik sokat Fichtét vagy Sidgwicket idézve a nemzet fogalmának kontextuális jelentéseivel *A nacionalista jó okainak* a beszélője, s miért figyel a társadalom fogalmának történetére a *Márkus és a kulcsszavaké*.

Az írásom első bekezdésében feltett kérdés mindenestre kérdés maradt. Mi magyarázhatja az eszmetörténet felé fordulását e politikai filozófusnak, ha nem a politikai filozófia újraalapozásának a lehetőségét látta benne? Talán a *Márkus és a kulcsszavak* zárata adná meg erre a magyarázatot, közvetve, rejtve? „Aki csak a politikai elmélet hegycsúcsain szeret kirándulni – »Gipfelwanderung«, ahogy Koselleck tréfásan nevezi –, az ne utazzék hozzánk. Nálunk még a legnagyobbak sem olyan kiemelkedőek, mint egy Machiavelli vagy Rousseau. De a hazai lan-kák fokozatosan belesimulnak azokba a domborzati viszonyokba, amelyek a kor konvencionálisabb gondolkodói számára otthonosak voltak.” (275. old.) Másik eszmetörténeti tárgyú írásának már a címe is ugyanezt a problémát foglalja magában. Talán úgy látta, politikai filozófusként nincs *saját* hagyománya, ahogyan egy német vagy francia politikai filozófusnak van; s biztosan úgy látta, hogy a magyar politikai gondolkodás történetéhez, mivel „hegycsúcsok” nincsenek benne, nem politikai filozófusként kell közelíteni, hanem eszmetörténészsként. S mert a magyar politikai gondolkodás története a *saját* története volt, ami iránt szenvedélyesen érdeklődött, hát eszmetörténészsként fordult felé.

A Magyar politikai filozófia a 19. században: miért van, ha nincs? arra világít rá, hogy Bence még az új eszmetörténet mellett állást foglaló írásaiban is inkább politikai filozófusként gondolkodott, mint eszmetörténészsként – noha nagy minőségérzékkel hivatkozott a magyar eszmetörténet szakirodalmára. Írásának csak a címe talányos, a tartalma nem. Szerinte nem volt magyar politikai filozófia a XIX. században (a legjelentékenyebb mű, Eötvös *Uralkodó eszméje* sem az), s hiba volna az ekkori magyar politikai írásműveket a klasszikus vagy a XX. századi politikai filozófia nagy műveivel mérni, mert „biztosan a rövidebbet húzzák”. Gondolatmenetéből nemcsak kanonikus perspektívája tűnik ki, hanem az is, hogy a politikai filozófia szerinte döntően a filozófiai értekezés műfajában nyilvánul meg. „De találunk-e munkáikban bármi eredetit, elméleti szempontból is értékeset, ha a megfelelő történelmi mércével mérjük őket?” – kérdezi a XIX. századi magyar politikai írásművekről (279. old.). Az „eredeti, elméleti szempontból is értékes” kritikai szempontja megint csak inkább a politikai filozófusé, semmint az eszmetörténészé, s a figyelmet a vizsgálandó írások fogalmi, érvelő teljesítményére irányítja, elhanyagolva kommunikatív és retorikus teljesítményüket. Egyszóval, politikai filozófus beszél hozzánk ebben az írásban is, az új eszmetörténet-írás meghonosítása mellett érvelve is.

Ha ma nézne szét Bence György, talán már nem látná „krónikusan elhanyagoltnak” (276. old.) a hazai politikai eszmetörténet-írást, noha az akadémiai-egyetemi rendszerben továbbra sem bevett tudomány. Sokan sokféleképpen foglalkoznak vele: Bene Sándor nemrégiben éppen e folyóiratban tette közé a XV–XVIII. századi „Magyar Politikai Könyvtár” tervét;⁹ a Dénes Iván Zoltán vezette Bibó Szélemi Műhely magyar eszmetörténeti tárgyú kötetek sorát adta ki az elmúlt években;¹⁰ Gyurgyák János nagyszabású eszmetörténeti könyveivel megújult a történetpolitikai tanulmány két világháború közti hagyománya;¹¹ Kontler László tolla alól részben angol, részben magyar nyelvű írások sora került ki a skót felvilágosodás szerzőinek kortárs német recepciójáról;¹² várhatóan folytatódik Schlett István nagyszabású áttekintése a magyar politikai gondolkodás történetéről;¹³ Trencsényi Balázs a kelet-európai összehasonlító politikai eszmetörténet-írás lehetőségeivel foglalkozik,¹⁴ s a példákat még lehetne sorolni. Némelyikük munkásságára hatással volt az új eszmetörténet-írás módszertana, mások messzebbre visszanyúló szakmai mintákat követnek. Az előbbiek gyakorlata máig emlékezik Bence György 1989-es kezdeményezésére, az utóbbiak szellemi környezetéből pedig hiányozna nélküle egy fontos inspiráló elem. □

9 ■ Bene Sándor: *Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása.* BUKSZ, 2007. tavasz, 50–64. old.

10 ■ Csak két példa az összes felsorolása helyett: Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István a politikai gondolkodó.* Argumentum, Bp., 2004.; Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika.* Argumentum, Bp., 2006.

11 ■ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Osiris, Bp., 2007.

12 ■ Egy példa: Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. *Korall*, 23. (2006. március) 133–154.

13 ■ Utóbb megjelent kötete: Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története* II/1. kötet. Korona, Bp., 1999.

14 ■ Lásd tanulmánygyűjteményének „Útban egy kelet-közép-európai összehasonlító eszmetörténet felé” című fejezetét: *A politika nyelvei.* Argumentum, Bp., 2007.